

- Warszawa 1982.
11. *Łoś J.* Funkcje narzędnika w języku polskim. – Kraków 1904.
 12. *Machová S.* Příčina v syntaxi češtiny. – Praha 1972.
 13. *Pasoń A.* Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w polszczyźnie XVII wieku. “Prace Filologiczne”, XX, 1970.

Мікіна О.Г.

Донецький національний університет

СЕМАНТИЧНІ ПОШУКИ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

В індоєвропейських мовах фіксуються дієслова, що поєднують у собі значення “*просити*” та “*запитувати*”. Такий стан речей існував в усі часи мовної еволюції. Тільки словник синонімів К. Д. Бака, який наводить лексеми обмеженої кількості індоєвропейських мов, дає низку подібних дієслів, зокрема сучасне англійське *to ask*, його попередників давньоверхньонімецьке *eiscōn* та середньоверхньонімецьке *eischen*, латинське дієслово *rogāre*, валійське *gofyn*, бретонське *goulenn* [7, 1264, 1270]. Для носіїв російської мови зрозуміло, що *просить* тільки завдяки префіксу відрізняється за своєю формою від *спросить*, а отже, це підтверджує значеннєву спорідненість обох понять. До дієслів, що поєднують обидва значення, належить і панроманське дієслово, утворене на базі латинського *demandāre*. Так, наприклад, вивчаючи французьку мову, іноземець засвоює дієслово *demandar* як таке, що втілює обидва поняття, і саме це дієслово є таким, що першим спадає на думку, коли треба висловити значення “*просити*” або “*запитувати*”. Для італійської мови дієсловом, що об’єднує ці два поняття, є *domandare*, для іспанської та португальської – *demandar*. Чи можна побачити за цими прикладами якусь глибинну закономірність?

Будь-які трансформації, що відбуваються в семантичній структурі мови, не можна вважати випадковими. Мова є системою, і ця теза стала аксіомою у лінгвістичній науці, а отже, і еволюція значень, які є складовою системи, має відбуватися за певними законами, що відбивають загальні семантичні універсалії. Пошук цих універсалій лежить, безумовно, в площині порівняльно-історичного мовознавства, яке має встановити семантичні закони, притаманні будь-якій мові. Проте ідея пошуку семантичних універсалій у лінгвістиці не є беззаперечною, на відміну від пошуку універсалій фонетичних, або морфологічних. Багато науковців вважають значеннєву еволюцію якщо не випадковою, то, принаймні, залежною від багатьох чинників, що належать до екстралінгвістичної площини. Безумовно, узагальнити й звести все багатство і різноманіття значень до певних схем не просте завдання. Серед невдалих спроб зробити це чимало таких, що тільки посилювали скепсис противників самої можливості існування закономірностей у зміні лексичних значень (досить згадати “семантичні закони” М. Марра, побудовані на так званому “палеонтологічному аналізі”). Робота у цьому напрямку має відбуватися за чіткими критеріями і з великою обережністю, щоб звичайний збіг, або певну регулярність не сприйняти за абсолютну закономірність. Застереженням у цьому можуть бути слова В.Звєгінцева, який стосовно встановлення закономірностей у семантичних процесах писав: “Для того, щоб приступити до розв’язання цього завдання, не досить констатувати семантичне зрушення (що само по собі не завжди просто); треба мати точне знання про те, які його хронологічні рамки, внаслідок яких причин та як воно відбулося, як

співвідноситься з іншими семантичними змінами і яку загальну тенденцію семантичного розвитку демонструє. Цілком очевидно, що відповіді на всі ці питання не можна дати у загальній, універсальній формі: для кожної мови, для кожного класу слів, для групи семантично пов'язаних слів і навіть для окремих слів вони неминуче будуть варіюватися і видозмінюватися” [2, 58].

Дійсно, існує надзвичайно багато прикладів вражаючих семантичних трансформацій, що повторюються від однієї мови до іншої, серед яких є як споріднені, так і неспоріднені, і ці трансформації можуть бути підставою для певних узагальнень. Проте вкрай важливим є встановлення чітких критеріїв для аналізу, аби уникнути хибних висновків. Таким чином, пошук причин збігу значень “*просити*” та “*запитувати*” для романських дієслів, що походять від латинського *demandāre*, має від початку знайти підставу у вигляді певних правил аналізу, які зможуть виключити випадкові висновки. На нашу думку, для виявлення так званих семантичних універсалій у структурній еволюції споріднених мов важливими є такі чинники.

1. Семантичне угруповання, що аналізується, має бути чітко обмеженим, але великим за обсягом, тобто слід розглянути всі дієслова, що мають значення “*просити*” та “*запитувати*”, оскільки та чи інша закономірність має бути підтверджена чи спростована усією сукупністю лексем з певним значенням.

2. Певне семантичне угруповання треба дослідити в процесі еволюції, від прамови до сучасного стану мов, а для романських мов ключовим, визначальним етапом подальшого розвитку і таким, що потребує особливої уваги, є латинська мова. За словами А.Мейє “Якщо б для пояснення французьких, італійських, іспанських, португальських, румунських фактів романісти мали вихідним пунктом спільну індоєвропейську мову і не посідали щабель спільної романської мови (*roman common*), пояснення фактів залишилось би вельми неповним, найчастіше неможливим” [12, 16].

3. Чим більшою є кількість залучених до аналізу споріднених мов, тим об'єктивнішими будуть результати і висновки. Для романських мов, у цьому зв'язку, важливо дослідити лексичний матеріал мов, що належать до різних підгруп, оскільки збіг або розбіжності значень тут є більш наочними, що дає більше підстав для узагальнень.

4. Висновки, отримані на матеріалі споріднених мов (у даному випадку – романських), слід розглянути крізь призму загальних індоєвропейських явищ. Ті чи інші семантичні особливості, притаманні лише романському мовному ареалу, не можна вважати універсальними. Універсальність передбачає загальну індоєвропейську регулярність.

Такою, на нашу думку, має бути схема аналізу семантичних трансформацій та їх результатів в історичному плані. Отже, питання про причини існування дієслів, що об'єднують значення “*просити*” та “*запитувати*”, слід розглядати саме за такими правилами.

Першим логічним кроком є виділення усіх лексем із вказаною семантикою в латинській мові. Найбільш уживаними дієсловами зі значенням “*просити*” були *rogo*, *precor*, *posco*, *oro*, *peto*, *quaero*, *quaeso*, значення “*запитувати*” втілювали дієслова *rogo*, *interrogo*, *quaero*, *quaeso*, *percontor* [1; 9; 11]. За цими списками, об'єднання обох значень в одній лексемі не є поодинокими, а тому можна припустити, що тут існує певна закономірність. Іншим важливим спостереженням є відсутність серед наведених слів латинського дієслова *demandāre*, нащадки якого продовжили цю закономірність у сучасних романських мовах. Наше завдання полягає у спробі пояснити таке явище. Для цього слід розглянути витоки значень “*просити*” та “*запитувати*” для латинських дієслів.

Незважаючи на те, що поняття, пов'язані із запитанням та проханням, є одними з найважливіших у житті людини, оскільки вони відбивають нагальні потреби, що виникають у соціальному житті, в їхній основі мають бути більш прості поняття, які відповідають примітивному мисленню первісної людини. Як показав аналіз, дієслова, що мають значення “просити” та “запитувати”, походять від індоєвропейських коренів із різною семантикою.

За нашими спостереженнями, дієслова із значенням “запитувати” продовжують лексеми, що, в широкому сенсі, мали значення “шукати”. Ось як виглядають семантичні трансформації латинських дієслів, що були визначені як основні із даним значенням:

- *percontari* – “запитувати” < “шукати” < “обишукувати дно моря” < “затримуватися” < “коливатися, хитатися” – **konk-* [13, 614];

- *quaerere* – “запитувати” < “шукати” – (*quae* + *res*) [10, 15].

В основі значення “просити” в узагальненому вигляді простежується поняття “напрямок до когось або чогось”, а від нього (або незалежно від нього, на базі іншого поняття) і значення “звернення”. Так, дієслова, які мали першим із аналізованих нами значень значення “просити”, отримали його через такі семантичні трансформації:

- *rogare* – “просити” < “випрямляти руку” (“звертатися з проханням”) < “випрямляти, рухати в прямому напрямку” – **reg-* [13, 854; 14, 141];

- *petere* – “просити” < “звертатися” < “спрямовуватися до когось, чогось” < “кинутися, налетіти” – **pet-* [13, 825; 14, 132];

- *orare* – “просити” < “звернення” < “крик” < “рот” – **ōs-* [14, 119].

Як бачимо, значення “просити” може виникати на базі семи “звернення” без попереднього значення із семою “напрямок”, про що засвідчує приклад дієслова *orāre*. Слід зазначити, що від часів індоєвропейської прамови корінь, що знаходиться в основі *orāre*, мав значення “говорити”, до якого була приєднана сема “звернення” [13, 781; 14, 119]. Варто зауважити, що такий семантичний розвиток значення “просити” представлений лише в одному латинському дієслові.

Незважаючи на чітку залежність проаналізованих нами значень від індоєвропейської праоснови, вживання цих дієслів у латинській мові демонструє виникнення одного значення поряд із іншим. Така семантична взаємозалежність цих понять мала місце у будь-який період існування розглянутих нами дієслів. Наприклад, дієслово *precari*, яке в латинській мові має значення “просити”, на нашу думку, отримало його поряд із “запитувати” як вторинне ще у прамові, оскільки всі похідні від індоєвропейської праоснови **prek-* успадкували одне із цих значень, проте першим ми вважаємо саме значення “запитувати” як таке, що виникає на базі значення “шукати”. Для дієслова *precari* маємо такі семантичні трансформації:

precari – “просити” < “запитувати” < “шукати” < “риту” – [13, 821; 3, Т.1, 153].

Протилежну еволюцію спостерігаємо у дієслові *petere* вже в національний період розвитку романських мов. Відомо, що в староіспанській мові у дієслова *pedir*, яке не тільки зберегло значення “просити”, а й стало базовим, з'явилося також значення “запитувати”. Так, видатний іспанський поет Середньовіччя Хосе Руїс, яскравий представник живої, народної кастильської мови, вживає *pedir* і у цьому значенні [8, 713]. Сучасні словники іспанської мови подають значення “запитувати” як застаріле, проте для нас важливою є сама можливість співіснування обох значень.

Оскільки розвиток одного значення поряд із іншим відбувається в обох напрямках, пояснити це можна через присутність у них однієї спільної семи, одного спільного поняття. Аналіз семем дає підстави стверджувати, що такою семою є “пошук”. Для дієслів, що від

початку мають значення “*запитувати*”, ідея пошуку була пов’язана з фізичними діями (згадаймо – “*рити*” або “*обишукувати дно моря*”), значення “*просити*” базується на ідеї “*спрямування до когось або чогось*”, через яке з’являється сема “*звернення*”, проте, звертаючись до когось із проханням, людина має на меті той самий “пошук”. Звідси виникає передумова для появи одного значення на базі іншого.

Висновки щодо походження дієслів із значенням “*просити*” та “*запитувати*” від певних понять і можливості виникнення одного поряд з іншим базуються на аналізі повної вибірки латинських дієслів із вказаною семантикою. Проте стверджувати, що ці явища є універсальними, можна лише після виявлення подібних семантичних трансформацій в інших, неспоріднених з романськими, мовах.

Наприклад, лексеми, що походять від індоєвропейського **prek-*, яке є і в основі латинського *precari*, мають такі значення: санскр. *prāś* – “*питання*”, ст.-слов. *просити*, рос. *просить* – “*просити*”, *спросить* – “*запитати*”, сербохорв. *просити* – “*сватати*” (дівчину), “*жебратити*”, лит. *prašyti* – “*вимагати, просити*”, д.-інд. *praśnāh* – “*питання*”, *prechāti* – “*питає*”, авест. *frasā* – “*питання*”, гот. *frāihnan* – “*запитувати*”, д.-в.-н. *frāga* – “*питання*”, н. *Frage* – “*питання*”, *fragen* – “*запитувати*” і т.д. [13, 821-822; 4, 377-378]. Як бачимо, незважаючи на безумовну первинність значення “*запитувати*”, оскільки значення вихідної основи – “*рити*”, тобто, в широкому сенсі, “*шукати*”, індоєвропейські мови розвинули обидва значення.

Спорідненість понять “*просити*” та “*шукати*” підтверджують дані словника О.М.Трубачова: старослов’янське *искати, quaerēre* – “*шукати, прагнути, хотіти, просити*”; церковнослов’янське *искати* – “*питати, просити*”; діалектне *искать* – “*запитувати*” (костромська мова); староукраїнське *искати* – “*шукати, просити*” [5, 238].

Англійське дієслово *to ask*, споріднене з розглянутими слов’янськими лексемами, що також поєднує значення “*просити*” та “*запитувати*”, не спростовує висновки про універсальність помічених нами явищ. Утворене від індоєвропейського *-aisk* із значенням “*шукати*”, воно пройшло таку ж семантичну еволюцію, як і дієслова, що були проаналізовані до цього [3, Т.3, 210].

Тепер залишається розглянути крізь призму виявлених універсалій дієслово *demandāre*, яке привернуло увагу присутністю у семантичній структурі сучасних романських дієслів, що походять від латинської лексеми, значень “*просити*” та “*запитувати*”. Чи підтвердить це дієслово попередні висновки?

Дієслово *demandāre*, що стає одним з найуживаніших дієслів мовлення в народній мові Романії, є, на нашу думку, втіленням усіх універсальних явищ, притаманних дієсловом із значеннями “*просити*” та “*запитувати*”. Його особливість полягає лише у тому, що ці значення для *demandāre* з’явилися порівняно недавно, і згадані універсалії змогли проявити себе у короткій відрізок часу.

Розглянемо історію *demandāre*, починаючи з періоду класичної латини, оскільки у випадку з цим дієсловом, що не так давно увійшло до ЛСГ дієслів мовлення, немає потреби звертатися до індоєвропейського значення, і передумови виникнення значень “*просити*” та “*запитувати*” були закладені саме у латинській мові Імперії. Семантична структура аналізованого дієслова є прозорою, воно утворено за допомогою префікса *de* на базі дієслова *mandare*, значення якого зумовлено значеннями вихідних лексем, а саме *manus* – “*рука*” і *dare* – “*давати*”.

Префіксальне дієслово *demandare* майже повністю повторило значення *mandare*, закріпивши “*доручати, довіряти, передавати*” [1, 304]. Прикладом, що ілюструє сказане вище, є уривок із “Сатирикона” Петронія, твору, написаного народною латинською мовою:

“in illius sinum *demandavi*, nec unquam fefellit sum” [15] – “Я все *передавав* їй на збереження і жодного разу не був обманутий”. У комедіях Плавта та “Метаморфозах” Апулея, які також відбивають живі тенденції, що були продовжені романськими мовами, зустрічаємо лише вихідне дієслово *mandare*, яке, як уже зазначалося, було синонімічним із префіксальним *demandare*, але його значення у народній мові вже відрізняється від класичного. Наприклад: “Maritum habuit, cuius pater... *mandavit* uxori suae ...protinus quod esset editum necaretur” [16] – “Вона мала чоловіка, батько якого... *наказав* своїй дружині...негайно знищити нащадка”; “sed Periplectomenus quam ei *mandavi* mulierem nimis lepida forma, ducit di hercle hanc rem adiuvant” [17] – “але Періплектомен, як я його *просив*, веде жінку надзвичайно витонченої форми”.

Таким чином, перш ніж народнолатинське *demandāre* набуло значення “*просити*”, така ж зміна в семантиці відбулася з вихідним *mandāre*. Чи були для цього передумови? Чи була в основі такої семантичної трансформації закономірність? На нашу думку, первинне значення “*доручати, довіряти, передавати*”, з яким *demandāre* вживалося в класичній латині, несе сему “*напрямок*”, як і інші дієслова, які отримували значення “*просити*” протягом попередніх етапів мовної еволюції. Виникнення поряд із “*просити*” значення “*запитувати*” також не суперечить встановленим на прикладі інших латинських дієслів закономірностям. Цікаво те, що класична і народна латина мали достатньо синонімів для вираження обох значень, проте у мові відбувається семантична трансформація з дієсловом *demandāre*, внаслідок якої утворюється нове значення для лексеми, яка займає місце тих, що зникли. Наприклад, у французькій мові *demande* витісняє *petite* у значенні “*просити*”, хоча іспанська і португальська мови зберігають *pedir* як базове із цим значенням, старофранцузьке *enterver* (< *interrogāre*) – “*запитувати*” також не витримує конкуренції з новоутвореним значенням старого дієслова [6, 185].

У цій статті була зроблена спроба розглянути схему семантичного аналізу лексики в історичному плані з метою встановлення певних закономірностей значеннєвої еволюції. Єдиним доказом на користь такої методики може бути накопичення фактичного матеріалу, зібраного з авторитетних лексикографічних джерел і текстів різних етапів розвитку мов. Проте за цим неминуче постає безліч інших питань, на які протягом тривалого часу шукають відповіді: чому семантична еволюція йде за одним сценарієм у різних народів, які користуються неспорідненими мовами і навіть розділених географічно? чому зникають синоніми і замінюються на інші лексеми, що отримують значення за тими ж семантичними законами, які були в основі втрачених семем? Відповідям на ці питання присвячено цілий ряд теорій, низку робіт видатних лінгвістів, утім проблема є настільки ж невичерпною, наскільки багатого є мова людини.

Використана література:

1. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русск. яз., 1976. – 1096 с.
2. Звегинцев В.А. Семасиология. – М.: Изд-во Московского университета, 1957. – 323 с.
3. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. – Черновцы: Рута, 2000, Т.1. – 262 с. Т. 3. – 237 с.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1971, Т. III. – 827 с.
5. Этимологический словарь славянских языков. Праославянский лексический фонд. – Вып. 8. / Под ред. О.Н.Трубачева. – М.: Наука, 1981. – 252 с.
6. Bloch O., Wartburg W. von. Dictionnaire étymologique de la langue française. – P.: Quadrige / PUF, 2004. – 682 p.
7. Buck C.D. A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages. A contribution to the history of ideas. – Chicago & London: The University of Chicago Press, 1965. – 1515 p.
8. Corominas J. Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana. – Madrid: Gredos, V. III, 1974. – 1117 p.

9. *Ernout A., Meillet A.* Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. – P.: C. Klincksieck, 1932. – 1108 p.
10. *Forcellini Aeg.* Totius Latinitatis Lexicon/ Opera et studio. – Prati. Typis Aldinianis, 1871, T. V. – 808 p.
11. *Jacob M.F.* Lexique étymologique latin-français. – Paris: Delalain frères, s.a. – 1276 p.
12. *Meillet A.* La méthode comparative en linguistique historique. – Oslo: H. Aschehoud, 1925. – 116 p.
13. *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern: Francke Verlag, 1959, B.I. – 1182 S.
14. *Roberts E. A., Pastor B.* Diccionario etimológico indoeuropeo de la lengua española. – Madrid: Alianza Editorial, 2001. – 360 p.
15. www.gmu.edu/departments/fld/CLASSICS/petronius.html.
16. www.thelatinlibrary.com/apuleius/shtml.
17. www.thelatinlibrary.com/plautus/miles.shtml

Ніколаєнко Л.С.

Київський національний лінгвістичний університет

ПОНЯТТЯ МОТИВАЦІЇ ТА МОТИВАЦІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Постановка проблеми у загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Серед актуальних проблем сучасного мовознавства до цього часу залишаються дискусійними: 1) в онтологічному плані – окремі питання мовної стратифікації, зокрема розмежування мовних рівнів і визначення їх одиниць загалом; 2) у функціональному – призначення різних форм мотивації в мові та мовленні, зокрема розрізнення мотивованості та похідності [24]. Це розмежування є принциповим для синхронної лексичної мотивації, коли окремі питання лексичної семантики та словотвору в ключових аспектах інтегруються. Останнє положення є надзвичайно важливим для з'ясування визначальних ознак словотворчого типу, тобто семантичного співвідношення мотивованого й мотивуючого слів.

У функціональному аспекті головною причиною “лексикалізації” словотвору називають [6] нівелювання його динамічної сторони (слововивід, поповнення словника) й зосередження уваги на статичних відношеннях готових слів у сфері лексичної епідигматики. Лексико-мотиваційні й словотворчі механізми в цьому разі тісно взаємодіють, і це стає передумовою їхнього ототожнення. Найяскравіше воно виявляється в синонімізації термінів “утворене”, “похідне”, “мотивоване”, “виведене” без будь-яких спроб щодо їх диференціації. Унаслідок такого ототожнення сутність відповідних понять виявляється розмитою, а тому важко зрозуміти лінгвістичний зміст термінів “похідність”, “умотивованість” тощо. Отже, проблема мотивації в лінгвістиці, незважаючи на значну кількість наукових праць, де досліджується це явище в ракурсі словотвору й теорії номінації, охоплює кілька складних і остаточно не вирішених питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передусім в українському мовознавстві розгляд мотивації не входив навіть до підручників зі словотвору, а в наукових працях використовувалися лише наявні у славістиці класифікації [8], оскільки головна увага науковців приділялася словотворчим типам і динаміці значень мотиватора та мотивата [12].

Під мотивацією розуміють раціональність зв'язку між означувальним і означуваним, наступність нових одиниць щодо попередніх, які представлені в мотивуючій базі перших. Для розв'язання цих проблем деякі лінгвісти [7] пропонують нову лінгвістичну дисципліну – *мотивологію*, предметом дослідження якої є така складна функціонально-семантична категорія, як лексична мотивація, тобто мотивація слова, незалежна як від сфери деривації слів, так і від сфери функціонування готових слів. До того ж на сучасному етапі розвитку